E-ISSN No: 2456-6713 Print ISSN No: 3048-6459

International Educational Applied Research Journal

Peer-Reviewed Journal-Equivalent to UGC Approved Journal

A Multi-Disciplinary Research Journal

अग्निपुराणे वर्णितानां मनुष्यः शरीरस्य संरक्षणोपाया

डॉ. मधु राजपूत

विषय संस्कृत

एम.ए. पीएच. डी

Paper Rcevied date

05/11/2025

Paper date Publishing Date

10/11/2025

DOI

https://doi.org/10.5281/zenodo.17926038

IMPACT FACTOR

5.924

शोध सार

उद्भिदविना मानवजीवनस्य जीवनधारणम् अत्यन्तदुर्विमहमिति सर्वे जानन्ति । आदौ उद्भिदशब्दस्य कोऽर्थः, तस्य निर्वचनम् किमिति ? इति संभृज्यमाण प्रश्नस्य समाधातुं शब्दकल्पद्रुमः पश्यामचेत, तत्र विद्यते यत् उत् उपसर्गपूर्वक भिद् धातु किए प्रत्यये उद्भिद वा उद्भिज शब्दस्य निष्पन भवति । तत्र अमरकोये उद्भिदशब्दस्य बहूनि पर्यायवाचि शब्दानि विद्यन्ते । यथा उद्भिदः, उद्भिजः, पादपः, वनस्पतयः वृक्षादीति अनेकानि नामानि दरीदृश्यन्ते ।

भगवतः सृष्टौ मनुष्यः सर्वोत्तम इति स्वीकुर्वन्ति सर्वेऽपि शास्त्रमनीषिणः । मानवस्य हितसाधनाय प्रकृतिरपि अनेकैरुपायैः मनुष्याणां पथ्यं साधयति । मानवः कथं दीर्घायुः स्थास्यति तथा तस्य गात्रस्य पोषणार्थ कान्यावश्यकानि खाद्यानि वर्तन्ते । शरीरपोषणेन सह मनसः रक्षणं पडिन्द्रियाणां पटुत्वं प्राप्नुवन्ति । मानवः ऋतुफलभक्षणेन स्वास्थ्यं रक्षन्ति । पुष्पसुगन्धान् आस्वादयन् तान् गृहेषु अलङ्कारयन्ति इति एवं प्रकारेण यदि वयं सर्वे सामाजिकदृष्ट्या धार्मिकदृष्ट्या चिन्तागमः तर्हि उद्भिदानारक्षणं निश्चितमेव भविष्यतीति अहं चिन्तयामि ।

मुख्य बिन्दु - शब्दकल्पद्रुमः, पश्यामचेत, समाधातुं, कान्यावश्यकानि, गात्रस्य ।

तदर्थमपि प्रकृतिः अनेकान् वृक्षान् समरचयति । पुरा तु मनुष्यः वृक्षाणामुपरि निर्भरति स्म । खाद्यान्यमतिरिच्य मनुष्यः स्व स्व शरीरस्य समृद्ध्यर्थ तथा शरीरे जायमानस्य रोगस्य निवारणार्थ वृक्षतृणगुल्मलतावल्लर्यादीन् प्रधानसहायकरुपेणव्यवहरति स्म । वृक्षमाध्यमेनैव सः रोगान्मुक्तः भवति । वृक्षान् विहाय मानयः जीवितुं नैव शक्नोति स्म। वृक्षवियये यदि पर्यालोचयामः तर्हि वृहदारण्यकस्य कानिचनश्लोकाः मनसि समागच्छति ।

E-ISSN No: 2456-6713 Print ISSN No: 3048-6459

International Educational Applied Research Journal

Peer-Reviewed Journal-Equivalent to UGC Approved Journal

A Multi-Disciplinary Research Journal

तद्यथा-

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ (1)

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात्तदातृण्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ।।

मांसान्यस्य शकराणि किनाट नाव तत् स्थिर ।

अस्थीन्यन्तरतो दारुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ।। (2)

अर्थात् मानववनस्पतिजीवने भूयिष्ठं साम्यं वर्तते । यथैव मानवाः सन्ति तथैव अपि। मानवशरीरे लोमानि भवन्ति, वृथै पर्णानि । शरीरे त्वं भवति, वृक्षे उत्पाटिका ।

पुरुषस्य त्वचः रुधिरं प्रसवति, वृक्षस्य उत्पाटिकातो निर्यासो निःसरति । शरीरे मांसानि, पादपे शकराणिः पुरुपे श्रायुजालानि विद्यन्ते, वृक्षे किनाटानि । श्रायुजालवत् किनाटान्यपि स्थिराणि भवन्ति । पुरुषस्य आयुजालाभ्यन्तरे यथा अस्थीनि सन्ति तथैव वृक्षेऽपि किनाटाभ्यन्तरे काष्ठानि । मज्जा तु मानवशरीरे तथा वृधे समानरूपेण प्राप्यते ।

वृक्षाणामवदानम् -

संसारेऽस्मिन् प्राणिनां जीवनधारणार्थं परिवेशस्य प्रमुखाङ्गानां वृक्षाणां गुरुत्वपूर्ण योगदानं वर्त्तते । वृक्षास्तु तपस्विन इव । स्वावररूपाणां तेषां प्रायशः एकस्मिन् स्थाने जन्म, तत्रैव मृत्युर्भवति । प्राणिभिःपरित्यक्तमन्नारकाम्लं नीलकण्ठे इव भक्षयित्वा तेषामेव उज्जीवनाय ते स्वोपसृष्ट मम्लयानवाष्पं वितरन्ति । जीवानां भोज्यवस्तुरूपाणि विविधपत्राणि, नानाविधसुस्वादुफलानि जनयन्ति ।

धूमादीनां प्रसारः, अवकरीणां व्याप्तिः, वातावरणकालुष्यम्, मनुष्याणां कुचेष्टाभिः स्वच्छतायाः अनवधानम्, वक्रवृद्धिभिः नूतन - नगरनिर्माणादिकम्, वाहनानाम् इन्धनलस्य प्रयोगः, भाविजन - तायाः

E-ISSN No: 2456-6713 Print ISSN No: 3048-6459

International Educational Applied Research Journal

Peer-Reviewed Journal-Equivalent to UGC Approved Journal

A Multi-Disciplinary Research Journal

सम्पदः आहरणम्, गानेभ्यः निर्गतस्य धूमस्य प्रगारः, वातानुकूलयन्त्रेभ्यः आमाबुव्याप्तिः,गगायनिकोर्वरकानाम् अतिशयेन प्रयोगः, भाव्यनर्थदृष्टेः अभावः प्राचीन कृषिविज्ञानम्य अननुपालनम्, प्रकृत्या सह जीवनाभावः, प्रकृर्ति प्रति सामूहिक विचारणाम् अनैक्यम, आत्मनिर्भरताभावः, भौतिकवादः, अधिक धनार्जने लालसा, आत्मसन्तुष्टेः अभावः, गृहोपकरणानां निर्माणाय वृक्षाणां अतिशयेन कर्तनम्, मार्गे पौन्थविश्रामाग वृक्षारोपणे आलस्यम् इत्येतानि कारण अधुनातन समाजे बहुधा दृश्यन्ते। वृक्षाणां विध्वंसनेनैव अतिवृष्टिः अनावृष्टिः दावानलः करकवृष्टिः इत्यादयः अनर्थाः जायन्ते । तदर्थ वृक्षरोपणम्य आवश्यक विद्यते।

वृक्षरक्षणोपाया-

धार्मिकदृष्ट्या यदि वयं विचारयामः तर्हि शाखे विद्यते यो नरः एकः अश्वत्थम्, एकं पिचुमन्दम् एकं ग्रचं,दशतिन्त्रिर्णी, कपित्थविल्यामलकं, पञ्चाम्रवृक्षान् च रोपयति सः कदापि नरक न पश्यति।

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रधोमेकं त्रयं दशतिन्त्रिर्णीकन कपित्यविस्वामसकत्रयद्ध पश्चात्र बापी नरकं न पश्येदा। पुराकाले वृक्षः देवतारूपेण पूजिता आसन्।

यथा-

नमो वृक्षेभ्यः।
औषधीनां पतये नमः।
बरश्याना पतये नमः। (3)
नमः बन्याय च। (4)

सामाजिकदृष्ट्या यदि पश्यामः तर्हि मानवानां जीवने वृक्षाणाम् उपकार यत् प्रातः आरभ्य दन्तधावनाय लघुकाष्ठाना चूर्णानां च प्रयोगं करोति। फेनिलान् रसानपि पिवन्ति।

तैलान् नेपयन्ति। पाचनार्यम् इन्धतानाम् उपयोग कुर्वन्ति। यावञ्जीवम् अलङ्काराय कार्पासतन्तुयुक्तान् पटान् धरन्ति। नागरिकतां सम्यक् इर्तयन्ति ।

गृहनिर्माण दारुमयानि द्वाराणि स्थापयन्ति | आसन्दान् बट्वाः वृक्षदारभिरेव निर्मान्ति। आत्रेयमहर्षि सर्वव्याधिविमर्दनाय यानि तथ्यानि उक्तानि तानि सर्वाणि मृतसञ्जिवनी इति अभिधीयते। अत्र वहूनि

वृक्षानि नामानि विद्यन्ते । विभिन्नानां रोगाणां प्रशमनाय कुत्रचित् वृक्षस्य फलं - पुष्पं- पत्रं - मूलञ्च आवश्यकता विद्यते। अत्र केवलं वृक्षस्य नामानि उक्त्वा तस्योपकारस्य विषये यथा शक्ति तथा उपस्थापयामि ।

आदौ वातज्वरनिमित्तं विल्वादिपञ्चमूलस्य अर्थात् (विल्वः, सोनपाठः, गम्भारः, पाटलः, अरणि) इत्यस्य, पिप्पलीमूलं गुण्डुच्यादिच पाचनं गृहणामश्चेत् वातज्वरस्य उपशमन भवति । पुनश्च सर्वज्वरोपशमनाय (वात-पितज्वरादि) आमलक्यादि पाचन अपेक्षते । तदर्थ अग्निपुराणे विद्यते

यथा-

बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ।

पावनं पिप्पलीमूलं गुडूची विश्वजोऽथ वा ।।

आमलक्यभया कृष्णा वह्निः सर्वज्वरान्तकः।

बिल्वाग्निमन्थस्योनाककाश्मर्यः पाटला स्थिरा।

त्रिकण्टकं पृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिका ।

ज्वराविपाकपार्थार्तिकाशनुत्कुशमूलकम ।।

गुडूची पर्पटी मुस्तं किरातं विश्वभेषजम ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं स्मृतम् ।। (5)

एवं प्रकारेणवहूनि उद्भिदानि नामानि अग्निपुराणे विलसन्ति। परन्तु साम्प्रतिक समाजे अत्याधुनिकजनाः स्व स्वार्थपुरणार्थ' उद्भिदानां कर्तनंकृत्वा तत्रैव नूतनभवनम् आधुनिकसाङ्केतिक-विज्ञानेन रसायनकर्मागाराः,न्त्रनिर्माण-कर्मागाराः, तन्माध्यमेन ।

वर्याकाले जीवाः वृक्षायेषु कोटरेषु ताजे पत्रेषु च स्वशिरः आच्छाद्य जीवन वापयन्ति। ग्रीष्मकालेपि आतपात् रक्षिताः भवन्ति । तीतकालेऽपि दारनिर्मित गृहेषु सन्ति। क्षेत्रामा कर्यभाय हलान् निर्मान्ति। कृषिफत्यातावत्वा दामयानां संकटानाम् उपयोग कुवन्ति।

E-ISSN No: 2456-6713 Print ISSN No: 3048-6459

International Educational Applied Research Journal

Peer-Reviewed Journal-Equivalent to UGC Approved Journal

A Multi-Disciplinary Research Journal

मानवाः अलवर्धनाय पयस्विनीनां पातादिकं चारयति । तेन चश्रीरं नवनीतम् आधिकम् इत्यादीनं सेवनं कुर्वन्ति। स्वादु अपचन्तिः शाकान् कन्यान् वृक्षेभ्यः सम्पादयन्ति ।

संदर्भ सूची :

1. **अग्निपुराणम**, **आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी**, **चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान**, **दिल्ली**- 2004, **पृ**. 26.

2. **पुराणपर्यालोचनम डॉ. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी**, **चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन**,**वाराणसी**, 2012, **पृ**. 18.

3. **पुराणों में भारतीय संस्कृति डॉ. सोहन कृष्ण पुरोहित**, **मिनर्वा पब्लिकेशन**,2017, **पृ**. 19.

4. **पुराणविमर्शः बलदेव उपाध्याय**, **चौखम्बा विद्याभवन**, **वाराणसी**, 1965, **पृ**.63.

5. **अग्निपुराणम**, **गीताप्रेस**, **गोरखपुर**, **पृ**. 56.